

УДК 340.5:341.23

ТИПИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ДЕРЖАВИ У СФЕРІ ПРАВ ЛЮДИНИ

Ганна ХРИСТОВА,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри теорії держави і права

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено висвітленню особливої природи зобов'язань держави у сфері прав людини та визначенню рівнів і типів за різними типологіями (категоризаціями), що склалися на доктринальному рівні, а також у межах універсальної (оонівської) та європейської систем захисту прав людини. Доводиться, що зобов'язання держави за «трирівневою» типологією поважати, захищати та забезпечувати права людини корелюють із сучасними уявленнями про дихотомію негативних та позитивних зобов'язань, про зобов'язання дії та результату, а також про зобов'язання належної сумлінності (уваги) щодо запобігання, захисту, покарання та компенсації у випадках порушення прав людини, зокрема з боку приватних осіб. На прикладах з урахуванням практики Європейського суду з прав людини демонструється, що розвиток указаних підходів до типології зобов'язань держави стосовно прав людини, з одного боку, розкриває обов'язок держави акумулювати належні ресурси та вживати активні різнопланові дії задля забезпечення поваги та захисту громадянських та політичних прав (позитивні зобов'язання), а з іншого – остаточно спростовує аргументи на користь виключно програмного характеру соціально-економічних прав та обґрунтовує «обмежену юстиціабельність» (забезпеченість судовим захистом). Узгоджене розуміння різних рівнів та типів зобов'язань держави у сфері прав людини має принципово велике значення для вдосконалення механізму реалізації, адже вони передбачають певний характер, форми, методи та засоби діяльності держави на національному рівні. Це зумовлює вихід проблеми таких зобов'язань за межі міжнародно-правової науки та необхідність її загальнотеоретичного аналізу.

Ключові слова: права людини, зобов'язання держави, зобов'язання поважати, захищати та забезпечувати права людини, негативні та позитивні зобов'язання, зобов'язання дії та результату, належна сумлінність, юстиціабельність.

TYPES AND SPECIAL NATURE OF THE STATE HUMAN RIGHTS OBLIGATIONS

Hanna KHRYSTOVA,

Candidate of Law Sciences, Associate Professor,

Associate Professor of the Department of State and Law Theory

of Yaroslav Mudryi National Law University

SUMMARY

The article is devoted to special nature of the state human rights obligations and the levels and types of such obligations according to different typologies (categorizations) that have been developed by doctrine, as well as within the framework of universal (UN) and European human rights mechanisms. It argues that the state obligations to respect, protect and fulfil human rights correlate with actual meaning of negative and positive obligations dichotomy, the obligation of conduct and of result, and the due diligence obligation related to prevention, protection, punishment and compensation in cases of human rights violations committed by non-state actors. Based on the European Court of Human Rights case-law, it's shown that development of typology of the state human rights obligations, on one hand, reveals the obligation of the state to accumulate adequate resources and to take active actions to ensure respect and protection of civil and political rights (positive obligations), on the other hand – finally refutes the arguments for socio-economic rights as “program rights” and proves their “limited justiciability”. A compliance between various levels and types of human rights obligations of the state is of fundamental importance for improving the mechanism for their implementation, since they prescribe certain forms, methods and means of state actions (omissions) at the national level. This expends the doctrine of such obligations beyond the international law, and explains the need for their theoretical analysis.

Key words: human rights, state obligations, obligations to respect, protect and fulfil human rights, negative and positive obligations, obligations of conduct and result, due diligence, justiciability.

Постановка проблеми. Права людини були концептуально розроблені й нормативно регламентовані у відповідь на історичний досвід порушення людської свободи з боку держави та її органів [1, с. 82]. Тому в сучасному праві прав людини центральне місце посідають *зобов'язання держави у сфері прав людини* (англ. «*state human rights obligations*»), що охоплюють заборону на втручання держави у сферу індивідуальної свободи, а також вимоги щодо поваги до прав людини, забезпечення, захисту та сприяння реалізації. Оскільки порушення прав людини розуміються невиконанням відповідних зобов'язань, аналіз дотримання прав

людини (зокрема під час судового провадження) вимагає встановлення обсягу та змісту таких зобов'язань держави.

Актуальність теми дослідження. Проблема зобов'язань держави у сфері прав людини тривалий час не потрапляла у фокус загальнотеоретичних досліджень та цілком лишалась у площині міжнародного публічного права. Це зумовлювалось традиційним підходом, згідно з яким саме *держави* виступають *суб'єктами міжнародного публічного права*. Тому вважалося, що виникає суперечність, якщо допускати існування «міжнародних юридичних прав, які окремі особи можуть обстоювати у спорі з державою»

[2, с. 14]. Однак, як стверджують М. Дженіс, Р. Кей та Е. Бредлі, «народження» завдяки рішенням Нюрнберзького трибуналу та Загальної декларації прав людини міжнародного права прав людини стало найбільш «радикальною подією за всю історію міжнародного права» [2, с. 19], адже не тільки держави, а й індивіди стали визнаватись суб'єктами міжнародного права [3, с. 61].

Як зазначає Б. Репецький, основними аргументами, що засвідчують наявність у таких осіб міжнародної правосуб'єктності, виступає здатність фізичної особи володіти правами і виконувати обов'язки, що безпосередньо виникають із норм міжнародного права прав людини; можливість брати участь у міжнародних правовідносинах (насамперед у міжнародних судових процесах стосовно захисту її прав у Європейському суді з прав людини (далі – ЄСПЛ) та ін.); здатність фізичної особи нести персональну кримінальну відповідальність за серйозні порушення основоположних прав людини [4]. Важливим аспектом стало ухвалення 17 липня 1998 р. Римського статуту Міжнародного кримінального суду, яким було встановлено індивідуальну кримінальну відповідальність осіб, що вчинили геноцид, злочини проти людяності, військові злочини та злочин агресії.

Початок епохи міжнародних прав людини після заснування у 1945 р. Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) та її активний розвиток із процесом деколонізації в 50–60-их роках ХХ ст. призвів до революційного перегляду доктрин класичного міжнародного права та конституціоналізму – *доктрини державного суверенітету*. Статут ООН став першим в історії багатостороннім міжнародним договором, який закріпив основи сприяння та утвердження поваги до прав людини й основоположних свобод для всіх осіб незалежно від раси, статі, мови чи релігії (п. 3 ст. 1 Статуту). Дії держави щодо власного населення більше не розглядалися внутрішньою справою держави, а потрапляли до зони уваги міжнародного співтовариства. За влучним висловом А. Петерс, «захисна броня, «панцир» суверенітету отримав відчутну пробоїну» [1, с. 73]. Значення права прав людини (як корпусу норм і принципів, спрямованих на захист та просування прав людини на міжнародному, регіональному та національному рівнях [5]) свідчить про вихід відповідних зобов'язань держави за межі міжнародного правопорядку та імплементацію через належні дії (поведінку) держави на рівні національної правової системи.

Стан дослідження. Особливості зобов'язань держав у сфері прав людини ставали предметом уваги провідних вітчизняних фахівців у галузі міжнародного права (М. Буроменського, В. Буткевича, Л. Гусейнова, В. Денисова, В. Євінтова та ін.), однак так і не були належним чином осмислені з позицій теорії права та загальної теорії зобов'язань. Зобов'язання держави за європейським правом прав людини були ґрунтовно розроблені західними дослідниками (J.-F. R. Akandji-Kombe, Bernhardt, S. Borelli, D. Gomien, D. Harris, G. Letsas, R. St. J. Macdonald, S. Maringele, F. Matscher, J. McBride, N. Petzold, M. de Salvia, K. Starmer, L. Zwaak). Важливий внесок у розвиток теорії зобов'язань, а також розкриття природи зобов'язань держави стосовно прав людини та їх типології зробили іноземні вчені та міжнародні діячі (А. Ейде, С. Чінкін, Г. Кент, І. Е. Кох, І. Н. Лейб, Ф. Мегрет, І. Ніколає, М. Р. Пейн, С. Скотт, Н. Шує, Р. Волфрум та ін.). Аналіз напрацьованих покладений в основу висновків та результатів цього дослідження.

Метою і завданням статті виступає розкриття особливості природи зобов'язань держави у сфері прав людини та визначення основних рівнів і типів за різними типологіями (категоризаціями), що склалися на доктринальному рівні, а також у межах універсальної (оонівської) та європейської систем захисту прав людини з урахуванням кореляції із відповідними групами (видами) прав людини. Вирішення

поставленого завдання має принципово вагоме значення для вдосконалення механізму реалізації таких зобов'язань на національному рівні та судового захисту прав людини.

Виклад основного матеріалу. Дві ключові сучасні «метаморфози» міжнародного правопорядку (визнання людини суб'єктом міжнародного права та трансформація концепції державного суверенітету) грають важливу роль у визначенні «особливої природи» зобов'язань держави у сфері прав людини, які мають спеціальний статус у міжнародному праві та принципово відрізняються від інших міжнародно-правових зобов'язань.

По-перше, держави, які ратифікували міжнародні договори у сфері прав людини, зобов'язуються поважати права людини не стільки перед іншими державами, *скільки перед особами, які перебувають під їхньою юрисдикцією* [6, с. 124]. Теж саме стосується і загального міжнародного права (зокрема імперативних норм *ius cogens*), що покладає на держави обов'язки не здійснювати геноцид, певні воєнні злочини або злочини проти людяності, які мають характер *erga omnes* (лат. – «зобов'язання перед усіма»). К. Чінкін (Cristin Chinkin) (за результатами дослідження джерел міжнародного права прав людини) підтверджує висновок, що «формальні джерела міжнародного права прав людини спираються на згоду держав: держави беруть участь у розробленні та долучаються до міжнародних договорів, міжнародні звичаї складаються через певну поведінку держави та її наміри. Однак вимога щодо згоди держав може бути «зменшена» через звернення до інтересів та цінностей міжнародної спільноти, як це відображено в концепції «*ius cogens*», до якої починають усе частіше звертатись із 90-х років» [6, с. 122].

Особливий характер зобов'язань у сфері прав людини, як стверджує Ф. Мегрет (Federic Megret), пов'язаний із тим, що такі зобов'язання певною мірою «незалежні від згоди держав бути ними зв'язаними», оскільки існування прав людини має «природний характер» і передувє юридичному визнанню. Тобто держави «лише підтверджують свою прихильність, тому що вони і так зобов'язані визнавати (хоча б із моральної та філософської точки зору)» [6, с. 129]. Через це сучасна держава не може повністю відмовитись від своїх зобов'язань стосовно прав людини, що стосується також договірних зобов'язань, якщо відповідний договір не містить положення щодо його денонсації [6, с. 126].

По-друге, особливістю зобов'язань держави у сфері прав людини є те, що вони реалізуються в межах національного правопорядку, а їх дотримання або виконання (порушення) може бути оцінено на національному та міжнародному рівнях уповноваженими судовими (чи квазі-судовими) установами, що тягне за собою відповідальність держави за їх порушення. Заходи такої відповідальності будуть спрямовані на відновлення порушених прав носія і виконуватись на національному рівні (зокрема заходи індивідуального характеру у вигляді відновлення прав, перегляду остаточного рішення та ін., а також сплата державою компенсації). Безумовно, політико-правові наслідки для держав за грубе та систематичне невиконання зобов'язань держави у сфері прав людини матимуть загальний ефект та можуть тягнути за собою накладання санкцій та інших заходів міжнародно-правової відповідальності згідно з принципами, викладеними у *Проекті статей щодо відповідальності держави за міжнародно-протиправні діяння*, що схвалено Комісією міжнародного права ООН у 2001 р. [7].

По-третє, спосіб, у який мають бути реалізовані зобов'язання держав, не визначається. Держави мають слідувати тому, на що висловили власну згоду, при цьому за ними визнається значна дискреція щодо засобів, які вони використовують для виконання своїх зобов'язань. Коли ж

справа стосується прав людини, то цей традиційний і «нічим не обмежений» підхід не застосовується. Міжнародне право прав людини виходить із комплексної концепції того, у який спосіб держави мають виконувати відповідні зобов'язання на національному рівні, хоча вони й можуть мати при цьому певну «свободу розсуду» (англ. *margin of appreciation*). Ф. Мегрет звертає увагу на те, що сформувався навіть окремий «словник зобов'язань», що включає різні рівні та типи, визначаючи обсяг й характер відповідних дій (або утримання від них) із боку держави та її інституцій (англ. *state agents*) [6, с.130]. Його формування відбулося завдяки активному розвитку та органічній взаємодії універсальної та відповідних регіональних систем правозахисту, а також доктринальних підходів до зобов'язань держави у сфері прав людини.

Нагадаємо, що на етапі становлення доктрина зобов'язань держави у сфері прав людини була зумовлена поділом прав людини на «негативні» та «позитивні» залежно від механізму реалізації свободи особи та засобів її забезпечення з боку держави. Тобто негативним правам людини, до яких належить більшість громадянських (особистих) та політичних прав, кореспондували «негативні зобов'язання» держави та її агентів (представників) утримуватися від будь-яких дій, спрямованих на порушення або неправомірне втручання у реалізацію. Тоді як позитивні права людини, які включають соціальні, економічні та культурні права, потребують виконання *позитивних зобов'язань* держави щодо забезпечення та захисту. Відсутність запровадженого державою механізму забезпечення позитивних прав людини унеможлиблює реалізацію. У класичному розумінні *дихотомія негативних та позитивних зобов'язань* підкреслювала істотні відмінності між громадянськими, політичними, соціальними, економічними й культурними правами, живлячи сумніви щодо забезпеченості останніх судовим захистом, «*юстиціабельності*» (англ. *justiciability*) [1, с. 79].

Проте на початку 1980-х років було запропоновано оновлене розуміння зобов'язань, що накладаються договорами про права людини, яке «розмивало» різку дихотомію між економічними, соціальними та культурними правами, з одного боку, та громадянськими та політичними правами – з іншого. Так, у 1980 р. Г. Ш'ю (Henry Shue) у його відомій книзі «*Основні права: існування, добробут і звичайна політика США*» [8] запропонував підхід, за яким до кожного з основних прав (громадянського, політичного, економічного, соціального та культурного) існують три типи корелюючих зобов'язань: «унікати позбавлення права», «захистити від позбавлення» та «допомагати позбавленому» (англ. *to avoid depriving, to protect from deprivation and to aid the deprived*) [9].

Ця типологія була підтримана А. Ейде (Asbjørn Eide), який виступав Спеціальним доповідачем ООН із питань продовольства, та розвинута ним у більш точних формулюваннях, у яких використовується і дотепер, зокрема зобов'язання «поважати», «захистити» та «забезпечувати» (сприяти реалізації) права людини (англ. *obligations to respect, to protect, and to fulfil*). А. Ейде описав ці типи зобов'язань так: зобов'язання «поважати» вимагає від держави утримання від порушення права; зобов'язання «захистити» – запобігання порушенню цього права третіми сторонами; і зобов'язання «забезпечувати» – вживання державою заходів для забезпечення того, щоб всі, хто знаходиться в межах її юрисдикції, могли користуватись своїм правом [10, с. 67].

Ісландський центр із прав людини, акумулюючи кращі доктринальні пояснення, пропонує такі, уточнені, роз'яснення типів зобов'язань держави у сфері прав людини в межах «трирівневої» типології:

зобов'язання поважати (англ. *obligations to respect*) вимагають від держави утримання від будь-яких заходів, які можуть позбавити осіб можливості користуватись своїми правами або здійснювати ці права власними зусиллями. Зобов'язання поваги до прав людини охоплюють невтручання держави у реалізацію;

зобов'язання захищати (англ. *obligations to protect*) вимагають того, щоб держава запобігала порушенням прав людини третіми особами. Вони охоплюють обов'язки держави: а) запобігати порушенням прав і свобод з боку будь-якого індивіда або іншого недержавного «актора» (англ. *non-state actor*); б) уникати та усувати будь-які спонукання до порушень прав із боку третіх осіб; в) забезпечити доступ до засобів правового захисту у випадках порушень прав людини з метою запобігання подальшим зазіханням, відновлення порушеного права та справедливої компенсації постраждалому;

зобов'язання забезпечувати (сприяти реалізації) (англ. *obligations to fulfil*) передбачають, що держави повинні вживати заходів (законодавчих, судових, адміністративних, освітніх та ін.) для забезпечення особам можливостей задовольняти основні потреби, гарантовані правом прав людини, що не можуть бути задоволені особистими зусиллями. Це ключове зобов'язання держави стосовно економічних, соціальних та культурних прав, однак воно також стосується й громадянських та політичних прав. При цьому сприяння реалізації, наприклад, заборони катувань через навчання поліції та запровадження превентивного механізму, права на справедливий суд, права на вільні та чесні вибори або право на правову допомогу також потребують значних ресурсів держави [11].

Окремі дослідники, серед яких К. Скотт (Craig Scott), розвиваючи викладений вище підхід, пропонує «чотиригранну» типологію (англ. *quadruple typology*) зобов'язань держави стосовно прав людини. Вона схожа на «трирівневу» типологію за винятком того, що зобов'язання *сприяти реалізації* (англ. *obligation to fulfil*) замінюється двома більш «нюансованими» зобов'язаннями: *забезпечити* (англ. *obligation to ensure*) та *просувати* (англ. *obligation to promote*). Автор називає їх «програмними», адже вони передбачають активні (позитивні) дії (англ. *positive actions*), що вживаються державами на прогресивній основі [12, с. 835].

Після оприлюднення запропонованого Г. Ш'ю та розвинутого А. Ейде підходу «*трирівнева типологія*» здобула світове визнання, тому сьогодні на неї активно посилаються в академічних та правозахисних колах [13, с. 81]. Аналіз політики держави, що базується на трирівневому розумінні обов'язків відповідальних суб'єктів (представників держави) загальновідомий серед правозахисників під назвою «*підхід, заснований на правах людини*» (англ. *human rights based approach*, *HRBA*) [14]. Трирівнева типологія зобов'язань держави отримала визнання та закріплення в міжнародному праві прав людини, насамперед у межах універсальної системи правозахисту.

Так, у ст. 2 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р. закріплені загальний обов'язок держав «*поважати та забезпечувати*» права всіх індивідам (англ. *respect and ensure rights to all individuals*) [15, с. 208]. У Загальному коментарі № 31 «Про природу загальних юридичних зобов'язань, що покладаються на держав-учасниць Пакту», ухваленому Комітетом ООН із прав людини 29 березня 2004 р., уточнюється, що загальне зобов'язання держав-учасниць Пакту – «*поважати права, передбачені Пактом, і забезпечувати їх для всіх осіб, що перебувають на їх території та знаходяться під їх юрисдикцією*» (зокрема під ефективним контролем її військових сил) [15, с. 166, 169; 16]. Трихотомічний підхід до конструкції

зобов'язань держави використовує й Комітет ООН із ліквідації дискримінації щодо жінок у Загальній рекомендації № 28 «Про основні зобов'язання держав-учасниць за статтею 2 Конвенції з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок», ухвалений на 24 сесії (4–10 жовтня 2010 р.) [17].

Наведений аналіз показує, що природа державних зобов'язань стосовно різних груп прав людини відрізняється несуттєво. «Трирівнева типологія» зобов'язань держави, що стосується як громадянських і політичних, так і соціальних й економічних прав, стирає певним чином між ними відмінності, забезпечуючи їх *єдність та неподільність*. Водночас реалізація зобов'язань держави стосовно захисту та забезпечення соціально-економічних прав має відбуватись з урахуванням особливостей, визначених у Міжнародному пакті про соціальні, економічні й культурні права (ст. 2.1.), а саме: кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується *в індивідуальному порядку і в порядку міжнародної допомоги та співробітництва*, зокрема в економічній і технічній галузях, *вжити в максимальних межах наявних ресурсів* заходів для того, щоб *забезпечити поступове повне здійснення* визначених у цьому Пакті прав усіма належними способами, включаючи вживання законодавчих заходів.

На перший погляд, це зобов'язання видається досить «слабким» із точки зору його юридичної обов'язковості, однак більш глибоке дослідження показує, що це не так. Воно є настільки сильним, наскільки це можливо та потрібно, тобто наскільки воно в принципі може бути виконано [14]. Адже жодна держава у світі не може бути зобов'язана досягти певного результату, якого вона не спроможна досягти за об'єктивних причин незалежно від сумлінності (англ. *diligence*) та «доброї волі» (англ. «*good faith*») під час виконання зобов'язань.

Кожний з указаних елементів цього зобов'язання потребує пояснення з точки зору його юридичного змісту: що мається на увазі під «повним здійсненням прав» (англ. «*full realization of rights*»); як визначаються «максимальні межі наявних ресурсів» (англ. «*maximum resources*» provision); що означає «прогресивне (поступове) досягнення» (англ. «*progressive achievement of rights*»); у чому полягають зобов'язання міжнародної співпраці (англ. «*international assistance and co-operation*»)? Ці особливості зобов'язань держави докладно розкриваються Комітетом ООН із соціальних, економічних та культурних прав у Загальному Коментарі № 3 «Природа зобов'язань держав-учасниць Пакту», ухваленому 14 грудня 1990 р. [18], докладний огляд якого виходить за межі цієї статті. Лише зазначимо, що Комітет ООН із соціальних, економічних та культурних прав розробив *ідею мінімальних основних зобов'язань* (англ. *minimum core obligation*), за якою кожна держава має задовольняти мінімальний необхідний рівень кожного з цих прав. Для того, щоб держава могла обґрунтувати нездатність виконати свої мінімальні основні зобов'язання нестачею наявних ресурсів, вона повинна продемонструвати те, що абсолютно всі зусилля та ресурси, що знаходяться у його розпорядженні, були спрямовані на їх виконання в пріоритетному порядку.

У цьому зв'язку А. Ейде справедливо звертає увагу на те, що індивіди також повинні прагнути до задоволення своїх потреб власними ресурсами. Зобов'язання держави полягають у її сприятливій і захисній ролі, а не обов'язково у забезпеченні конкретних соціальних та економічних благ [19, с. 37]. Цей важливий висновок підтримує і Дж. Кент (George Kent), який розвиває трихотомічний підхід до зобов'язань держави у сфері прав людини у своїй книзі «Свобода від нужди: право людини на адекватну їжу», присвяченій «сотням мільйонів людей, які страждають від того, що уряди роблять і чого вони не роблять»

[20]. Автор вказує, що зобов'язання *сприяння реалізації* (*obligation to fulfil*) включає в себе обов'язок урядів *сприяти* (*the duty to facilitate*) та *надавати* (*the duty to provide*). Через зобов'язання *сприяти* уряд гарантує соціальні та економічні передумови для своїх громадян користуватись своїми соціально-економічними правами. Наприклад, сильна економіка є обов'язковою умовою для здійснення права на працю та на достатній рівень життя (англ. *an adequate standard of living*). Лише за виняткових обставин, коли деякі люди не можуть забезпечити себе за допомогою власної праці та особистих ресурсів, держава зобов'язана надати (to *provide*) соціальний захист в тому обсязі, щоб особа не зазнавала принизливо стану, голоду чи хвороби [20, с. 106, 107].

Для розуміння природи зобов'язань держави стосовно прав людини також вагоме значення має розрізнення зобов'язання діяти певним чином, у певний спосіб із використанням визначених засобів (зобов'язання дії (*поведінки*) – англ. *obligations of conduct*) та зобов'язання досягти певного результату (зобов'язання результату – англ. *obligations of result*). Останні вимагають від держави забезпечення досягнення конкретної ситуації або результату і залишають державі вибір щодо засобів їх досягнення. При чому цей результат може бути визначений у позитивний або негативний спосіб, наприклад, не вдатися до військової сили в порушення статті 2, пар. 4 Статуту ООН. Тобто відмінність між зобов'язаннями *поведінки* та зобов'язаннями *результатами* залежить від того, чи міжнародне зобов'язання стосується виконання (утримання від виконання) конкретної дії або створення/підтримання конкретної ситуації. Треба визнати, що іноді важко відрізнити зобов'язання утримуватись від вчинення певних дій (зобов'язання *бездіяльності*, англ. «*obligation of omission*») та зобов'язання підтримувати певну ситуацію [21, с.364]. Саме практика міжнародних судових, квазісудових та інших правозахисних інституцій дозволяє уточнити те, чи належать певні зобов'язання держави стосовно того чи іншого права людини до зобов'язань дії чи зобов'язань результату.

Важливо підкреслити, що такий поділ зобов'язань стосовно прав людини відповідає цивільно-правовій теорії зобов'язань. Так, І. Ніколає (Ioana Nicolae), здійснюючи аналіз зобов'язань у цивільному законодавстві, вказує, що за об'єктом зобов'язань, виділяють зобов'язання *результату* або «*наперед визначені*» зобов'язання (*obligations of result or determined obligations*), а також *пруденційні зобов'язання* або зобов'язання «*розсудливості*», «*старанності*» чи зобов'язання *поведінки* (англ. *prudential, diligence or conduct obligations*) [22, с.157]. Розмежування між двома категоріями зобов'язань та наслідками, що виникли внаслідок їх невиконання, має вагоме значення для розуміння суті зобов'язань, а також умов, за яких настає відповідальність за їх невиконання. На відміну від «зобов'язання результату», основна характеристика зобов'язання *поведінки* полягає в тому, щоб використовувати всю свою «старанність» (уважне ставлення, англ. *diligence*) для досягнення певного результату, але не зобов'язуючись його гарантовано досягти [22, с.161]. Міждисциплінарна єдність підходів до зобов'язань держави зумовлює позитивні перспективи побудови та розвитку єдиної теорії зобов'язань держави стосовно прав людини, що відбиває основні досягнення міжнародно-правових, загальнотеоретичних та галузевих досліджень.

Підсумовуючи огляд доктринальних підходів до зобов'язань держави у сфері прав людини, Л.Х. Лейб (*Linda Hajjar Leib*) стверджує, що «трирівневі зобов'язання», розроблені А. Ейде, або «чотиригранні зобов'язання» (англ. *quadruple obligations*), розширені Ван Хоуфом (*Van Hoof*) та іншими дослідниками, представляють собою альтернативу традиційному поняттю негативних та позитивних

обов'язків. Трирівнева або чотирирівнева категоризація (типологія) зобов'язань виходять за межі жорсткої дихотомії негативних і позитивних обов'язків, переводячи їх на інший рівень розуміння. Традиційний аргумент, який висувається проти «юридичного статусу» соціальних прав суттєво зменшується в результаті глобального усвідомлення важливості цих прав [23, с. 62, 63].

На нашу думку, з таким висновком важко погодитись, адже він не враховує динамічний розвиток доктрини позитивних зобов'язань, який відбувся в останні десятиліття завдяки практиці ЄСПЛ. Дійсно, у минулому доктрина позитивних зобов'язань використовувалась для наголошення на відмінностях між цими категоріями прав [24, с. 101]. Оцінюючи дотримання державою прав людини, ЄСПЛ пішов шляхом послідовного визнання не лише негативних, а й позитивних зобов'язань держави стосовно основоположних прав і свобод, які мають «негативну» природу і перебувають під охороною Європейської конвенції та Протоколів до неї.

Загальною юридичною підставою зобов'язань держави в межах європейської системи правозахисту виступає ст. 1 «Зобов'язання поважати права людини» Європейської конвенції, в якій прямо вказано, що держави гарантують кожному, хто перебуває під їх юрисдикцією, передбачені нею права і свободи. Негативні зобов'язання держави, які вимагають від держави не втручатися у реалізацію прав людини, імпліцитно закладені в самому тексті цієї конвенції. Окремі позитивні зобов'язання виводяться з положень деяких її статей, що містять відповідне право (зокрема положення щодо охорони законом права кожного на життя (ст. 2 Європейської конвенції), щодо забезпечення умов у місцях позбавлення волі, які не мають бути нелюдськими (ст. 3 Європейської конвенції), щодо надання безоплатної правової допомоги та безоплатних перекладачів у контексті права на справедливий суд (ст. 6 Європейської конвенції). Однак більшість позитивних обов'язків є результатом цільової, динамічної інтерпретації закріплених у Європейській конвенції основоположних прав у світлі змінюваних соціальних і моральних передумов, що спираються на принцип «верховенства права».

Позитивні зобов'язання відрізняються від негативних тим, що перші вимагають *активного втручання держави* в реалізацію прав людини, тоді як другі вимагають від неї *утриматись від втручання*. У першому випадку порушення прав людини відбуватиметься через відсутність активних дій із боку держави (зокрема пасивність органів державної влади, які *не зробили всього, що розумно очікувалося від них для запобігання реальній та безпосередній загрози життю, про яку вони знали чи повинні були знати*), в другому – у результаті перешкоджання своїми активними діями чи непропорційного втручання в реалізацію прав людини.

Загалом, доктрина позитивних зобов'язань держави вимагає від національних органів влади вжити всіх *прийнятних (розумних) та належних засобів для захисту прав людини*. Такі засоби можуть бути *юридичними* (напр., законодавче закріплення прав людини, встановлення юридичних вимог для здійснення певної діяльності або нормативна регламентація поведінки певних категорій осіб) чи *практичними* (зокрема обов'язок держави вжити всіх практичних засобів для запобігання вбивству чи нанесенню тілесних ушкоджень особам, які перебувають під вартою, або запобігти самогубству засуджених). Серед позитивних зобов'язань держави виділяють не лише *матеріальні («субстантивні»)*, а й *процедурні*, наприклад, проведення *ефективного, оперативного та невідкладного розслідування випадків порушення прав людини незалежними компетентними особами*. За роки своєї діяльності

(враховуючи практику Європейської комісії з прав людини) ЄСПЛ напрацьована широка практика визнання позитивних зобов'язань щодо прав і свобод, гарантованих Європейською конвенцією. Зрозуміло, що аналіз відповідних напрацьовань Суду, як і розвиток доктрини позитивних зобов'язань держави у цілому, вимагає комплексного дослідження, окремі результати якого представлені у наших попередніх публікаціях [25; 26].

У межах цієї статті зазначимо, що системний аналіз юриспруденції ЄСПЛ дозволяє реконструювати типи таких зобов'язань, серед яких виділяють: *обов'язок держави створити «національну правову рамку»* (англ. «*national legal framework*»), насамперед національне законодавство, яке забезпечує ефективний захист прав людини (див. докладне аргументування у справі «*X та Y проти Нідерландів*»); *обов'язок держави забезпечувати інформування та консультування осіб стосовно порушень прав і свобод, що гарантуються Конвенцією* (напр., справа «*Гуерра проти Італії*»); *обов'язок реагувати на порушення прав людини, проводити ефективне розслідування «гідних довір'я»* (тобто обгрунтованих) скарг щодо серйозних порушень прав, гарантованих Конвенцією (напр., справи «*Айдін проти Туреччини*», «*Кая проти Туреччини*», «*Пол і Одрі Едвардс проти Сполученого Королівства*»); *обов'язок забезпечувати індивідів ресурсами, щоб запобігти порушенню прав, гарантованих Конвенцією* (справа «*Ейрі проти Ірландії*»); *нарешті, обов'язки запобігати порушенням прав, гарантованих Конвенцією, та захистити від таких порушень* [27, с. 159]. Цей обов'язок також охоплює обов'язок «*превентивних дій*» із боку держави з метою зазіхання на основоположні права і свободи з боку приватних осіб (за умови, коли є розумні підстави очікувати його виконання (напр. справи «*Осман проти Сполученого Королівства*», «*Маркс проти Бельгії*», «*Платформа «Ärzte für das Leben» проти Австрії*»)). Такий підхід відтворює ідею непрямої «горизонтальної дії» Конвенції, тобто забезпечує можливість її застосування стосовно відносин між приватними особами, але у контексті відповідальності держави за неспроможність запобігання порушенням її вимог або встановлення та покарання винних осіб. Це відповідає загальним тенденціям розвитку сучасної доктрини зобов'язань держави у сфері прав людини.

Тоді як основна мета прав людини полягає у встановленні правил взаємовідносин між особою і державою («*вертикальний ефект (дія)*», англ. «*vertical effect*» прав людини), деякі з цих прав можуть також мати значення для приватних осіб та вимагати певної поведінки від недержавних суб'єктів, тобто мати так званий «горизонтальний ефект (дію)» (англ. «*horizontal effect*», нем. *Drittwirkung*). Недержавні суб'єкти (англ. «*non-state actors or entities*») можуть мати різні форми: національні та міжнародні неурядові організації, корінні народи та національні меншини; правозахисники; терористи; воєнізовані групи; автономні округи; інтернаціоналізовані території; транснаціональні корпорації; нарешті, самі індивіди. Багато з цих груп опінуються просуванням прав людини, тоді як інші потурають злочинним діянням або навіть скоюють злочини, спрямовані проти життя та прав людини інших осіб.

Так званий «горизонтальний ефект», з одного боку, передбачає, що кожна людина і кожна суспільна структура («*орган суспільства*», англ. «*organ of society*») зобов'язані робити свій внесок у створення атмосфери, що сприяє здійсненню прав людини. Це зобов'язання є універсальним і стосується всіх як державних, так і недержавних суб'єктів. Однак основні обов'язки та відповідальність за здійснення прав людини залишаються за державою, держава не може звільнити себе від цих зобов'язань через «*делегування*» недержавним суб'єктам або міжнародним організаціям [11].

З іншого боку, «горизонтальна дія» прав людини означає, що держава не тільки зобов'язана утримуватися від порушення прав людини, а й захищати людину від порушень із боку інших осіб. Коли недержавні актори порушують норми права у галузі прав людини, особі має бути забезпечена ефективна можливість звернутися до держави і вимагати усунення порушення права або захисту від таких порушень. Однак останнім часом зростає тенденція щодо звернення до міжнародно-правових заходів захисту проти відповідної держави з посиланням на порушення прав людини недержавними структурами та свавільне застосуваннями ними сили.

Такий підхід підтверджує сучасна концепція зобов'язань «належної сумлінності» (або «належної уваги», англ. «*due diligence obligations*»), яка вимагає від держави застосування всіх законодавчих та інших заходів для запобігання порушенням тих чи інших прав людини, захисту від таких порушень, покарання за них та належної компенсації постраждалим [28, с. 168]. Важливо підкреслити, що зобов'язання щодо «належної сумлінності» належить до зобов'язання засобів (дій), а не зобов'язання результату [29, с. 84] та кореспондує розглянутому вище зобов'язанню держави «захистити» права людини. Його основний зміст полягає в обов'язку держави «проактивно» забезпечити, щоб особи у межах її юрисдикції не страждали від порушень їх прав і свобод із боку третіх осіб. Зрозуміло, що держава не несе відповідальність за кожне втручання в індивідуальні права з боку приватних осіб. Однак держава відповідає за неналежну увагу до убезпечення індивіда від зазіхань на його права з боку інших осіб та відсутність будь-яких дій, спрямованих на його захист. У науці такий підхід відомий «непрямим горизонтальним ефектом прав людини» [6, с. 131].

Наприкінці підкреслимо, що розглянуті рівні та типи зобов'язань перебувають у логічній єдності та взаємоповнюють одні інших. Розглянемо зобов'язання держави стосовно заборони катування, права на справедливий суд та права на освіту за «трирівневою» типологією у взаємозв'язку з негативними та позитивними зобов'язаннями, а також зобов'язаннями дії та результату. Очевидно, що ці права вимагають для кожної особи певного стандарту якості життя, зокрема свободи від тортур, можливості справедливого судочинства та доступу до освіти, що має бути забезпечено державою. Це означає, що держава зобов'язана не руйнувати цей стандарт: остання має не піддавати людей тортурам, не толерувати несправедливий судовий розгляд, не заважати самоосвіті. Зобов'язання такого типу становлять зобов'язання поважати і є за своєю природою негативними зобов'язаннями.

Водночас держава повинна заборонити третім сторонам руйнувати відповідні стандарти якості життя носіїв основних прав: вона повинна запобігти катуванню дітей чи дружин із боку батьків або чоловіків; перешкоджати підкупу суддів особами, що зацікавлені у несправедливому судовому розгляді; забезпечувати, щоб дітям не перешкождали відвідувати школу (зокрема їхні батьки). Такі зобов'язання виступають зобов'язаннями захищати. Вони вимагають від держави не утримуватися від певних дій, а вживати заходів, тобто вони є позитивними зобов'язаннями. Тому виникає справедливе питання: чи завжди держава може убезпечити жінок та дітей від катування з боку близьких осіб; унеможливити хабарництво суддів; запобігти використанню батьками дитячої праці замість навчання у школі? Очевидно, що ні. Однак держава має визнати такі діяння третіх осіб караними, а також вживати необхідних запобіжних заходів для захисту цих прав людини. Такі зобов'язання є зобов'язаннями дії (поведінки), а не зобов'язаннями результату.

Зобов'язання забезпечувати (сприяти реалізації) права людини, які є за своїм змістом позитивними зобов'язаннями, вимагають вживання заходів для забезпечення досягнення відповідних стандартів. Держава повинна забезпечити втручання у ситуацію катувань, щоб їх зупинити; запровадити ефективні засоби правового захисту для припинення несправедливого судового розгляду; гарантувати доступ до освітніх закладів (державних або приватних). Це не означає, що держава обов'язково має самостійно надавати потрібні послуги, зокрема освіта може надаватись не тільки державними школами. Проте вона має забезпечити доступ до ресурсів, а також надати правові гарантії для осіб або груп, які позбавляються доступу до справедливого суду, до освіти або інших основних прав людини. Держава має бути останнім ресурсом («останньою інстанцією») у наданні певних послуг, які стосуються реалізації прав людини, та підтримці відповідної інфраструктури [14].

Висновки. Таким чином, проведене дослідження дозволяє дійти таких висновків.

По-перше, розвиток доктрини зобов'язань держави у сфері прав людини та міжнародного права прав людини у другій половині ХХ сторіччя відбувався паралельно та несуперечливо. Доктринальні висновки знаходили своє відображення у міжнародних договорах із прав людини та відповідних загальних коментарях та рекомендаціях моніторингових органів ООН із прав людини, які виступають їх «авторитетною» інтерпретацією, а також практиці міжнародних судів із прав людини (Європейського та Міжамериканського), що зумовлювало взаємний розвиток та збагачення.

По-друге, розвиток розглянутих у статті підходів до типології зобов'язань держави стосовно прав людини дозволив, з одного боку, підкреслити обов'язок держави акумулювати належні ресурси та вживати активні різноманітні дії задля забезпечення поваги та захисту громадянських та політичних прав, з іншого – остаточно спростував аргументи на користь програмного характеру соціально-економічних прав та обґрунтував «обмежену юстиціальність» (забезпеченість судовим захистом). Це значною мірою сприяло подоланню традиційного для ліберального підходу жорсткого «вододілу» між політичними й громадянськими правами та соціально-економічними правами, підкреслило єдність та неподільність.

По-третє, сформовані в різних системах правозахисту (оонівської, європейської, міжамериканської) зобов'язання держави за «трирівневою» типологією поважати, захищати та забезпечувати права людини не суперечать сучасним уявленням про дихотомію негативних та позитивних зобов'язань, про зобов'язання дії та результату, а також про зобов'язання належної сумлінності (належної уваги) щодо запобігання, захисту, покарання та компенсації у випадках порушення прав людини, зокрема з боку приватних осіб. Узгоджене розуміння різних типів зобов'язань держави у сфері прав людини має принципово вагоме значення для вдосконалення механізму реалізації, адже держави мають гарантувати права людини у межах національної правової системи відповідно до своїх міжнародних зобов'язань.

По-четверте, «особлива природа» зобов'язань держави щодо прав людини переконливо доводить, що проблема таких зобов'язань виходить за межі міжнародно-правової науки, адже стосується характеру, форм та засобів діяльності держави у сфері прав людини на національному рівні, відповідного національного законодавства та практики його ефективного застосування. Подальші порівняльні дослідження зобов'язань держави у сфері прав людини у міжнародному та європейському праві, а також визначення спільних підходів та методологічних засад конструкції зобов'язань держави на галузевому рівні в межах як публічного,

так і приватного правопорядків з урахуванням особливостей суб'єктного складу дозволить згодом розробити єдину теорію зобов'язань держави у сфері прав людини, яка буде спроможна поєднати відповідні доктринальні та практичні надбання як міжнародного, так і національного права.

Список використаної літератури:

1. Петерс А. Международная защита прав человека: риск и шансы актуального развития. Дайджест Публичного Права. 2014. Выпуск 3 (1). С. 69–105.
2. Дженіс М., Кей Р. та Бредлі Е. Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування. Пер. з англ.. Київ АртЕк, 1997. 624 с.
3. Janis M.W. Individuals as Subjects of International Law. Cornell International Law Journal. 1984. Volume 17. Issue 1. Article 2. P. 61–78.
4. Міжнародне публічне право: підручник / В. Репецький, В. Лисик, М. Микієвич та ін.; за ред. В. Репецького. 2 вид. Київ: Знання, 2012. 236 с. Цит. за електронним ресурсом <http://westudents.com.ua/knigi/439-mjnarodne-publchne-pravo-repetskiy-v-m.html>
5. International human rights law. URL: <https://definitions.uslegal.com/i/international-human-rights-law/>
6. International Human Rights Law / Edited by D. Moeckli, S. Shah, S. Sivakumaran, D. Harris. Oxford: Oxford University Press, 2010. 654 p.
7. Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries, International Law Commission, fifty-third session, 2001, submitted to the General Assembly as a part of the Commission's report (A/56/10). Yearbook of the International Law Commission. 2001, vol. II. Part Two.
8. Shue H. Basic Rights: Subsistence, Affluence and U.S. Foreign Policy (2nd ed). Princeton: Princeton University Press, 1996. 236 p.
9. Payne M. Henry Shue on Basic Rights. Essays in Philosophy. Human Rights. 2008. Volume 9. Issue 2. Article 5.
10. Eide Asbjørn. UN Special Rapporteur for the Right to Food, The Right to Adequate Food as a Human Right: Final Report submitted by Asbjørn Eide, UN Doc E/CN.4/Sub.2/1987/23 (1987) P. 67-69.
11. Icelandic Human Rights Centre. Human Rights Education Project /Human Rights Concepts, Ideas and Fora / Part I: the Concept of Human Rights/ Definitions and Classifications URL: <http://www.humanrights.is/en/human-rights-education-project/human-rights-concepts-ideas-and-fora/part-i-the-concept-of-human-rights/definitions-and-classifications>
12. Scott Craig. The interdependence and Permeability of Human Rights Norms: Towards a Partial Fusion of International Conventions on Human Rights. Osgoode Hall Law Journal 1989. # 27. P. 835
13. Koch Ida Elisabeth. Dichotomies, Trichotomies or Waves of Duties? Human Rights Law Review, 2005. Volume 5, Issue 1. P. 81–103.
14. Circle of Right: Economic, Social and Cultural Rights Activism: A Training Resource. Module 9. Obligations of States and Nonstate Actors. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/edumat/HRIP/circle/modules/module9.htm>
15. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права: позиція держави та погляд громадянського суспільства (Збірка документів) / Упорядн. О. Руднева, Г. Христова; наук. ред. О. Рудневої. Київ: Істина, 2007. 240 с.
16. General Comment No. 31. The Nature of the General Legal Obligation Imposed on States Parties to the Covenant. Human Rights Committee, Eightieth session. Adopted on 29 March 2004. URL: <http://www1.umn.edu/humanrts/gencomm/hrcom31.html>
17. General Recommendation No. 28 on the Core Obligations of States Parties under Article 2 of the Convention on the

Elimination of All Forms of Discrimination against Women. Committee on the Elimination of Discrimination against Women, Forty-seventh session (4 – 22 October 2010). URL: <http://www2.ohchr.org/english/bodies/cedaw/comments.htm>

18. CESCR General Comment No. 3: The Nature of States Parties' Obligations (Art. 2, Para. 1, of the Covenant). Adopted at the Fifth Session of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, on 14 December 1990 (Contained in Document E/1991/23). URL: www.refworld.org/docid/4538838e10.html

19. Eide A. Economic Social and Cultural Rights. Springer Netherlands, 2001. 804 p.

20. Kent G. Freedom From Want. The Human Right to Adequate Food. Washington, D.C.: Georgetown University Press, 2005. 271 p.

21. Wolfrum R. Obligation of Result Versus Obligation of Conduct; Some Thoughts About the Implementation of International Obligations // Looking to the Future: Essays on International Law in Honor of W. Michael Reisman. Editors: Mahnouch H. Arsanjani, Jacob Cogan, Robert Sloane and Siegfried Wiessner. Leiden. Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2011. P. 363-383.

22. Nicolae Ioana. A Comparative Analysis Regarding the Obligation of Result and the Obligation of Conduct (of Means) in Civil Law. Bulletin of the Transilvania University of Braşov. Series VII: Social Sciences. Law. 2014. Volume 7 (56). No. 1. P. 155–162.

23. Leib Linda Hajjar. Human Rights and the Environment: Philosophical, Theoretical and Legal Perspectives. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2011. 182 p.

24. Borelli S. Positive Obligations of States and the Protection of Human Rights. Interights Bulletin. 2006. Volume 15. № 3. C. 101–104.

25. Христова Г. До питання про формування доктрини позитивних зобов'язань держави у сфері прав людини. Філософія права і загальна теорія права. Додаток до юридичного журналу «Право України». 2013. № 2. С. 124–134.

26. Христова Г. Типи позитивних зобов'язань держави щодо прав людини у світлі юриспруденції Страсбурзького суду. Юрист України. 2013. № 2. С. 11–9.

27. Starmer K. Positive obligations under the Convention. Understanding Human Rights Principles. Oxford: Hart Publishing, 2001. P. 139–160.

28. Христова Г. Зобов'язання держави у сфері прав людини // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 3 : Загальна теорія права / редкол.: О. Петришин (голова) та ін.; Нац. акад. прав. Наук України; Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2017. С. 163–169.

29. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. Відкрита для підпису в Стамбулі (Туреччина) 11 травня 2011 р. та пояснювальна доповідь. Київ: К.І.С., 2014. 189 с.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Христова Ганна Олександрівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії держави і права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Khrystova Hanna Oleksandrivna – Candidate of Law Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of State and Law Theory of Yaroslav Mudryi National Law University

khrystova.hrl@gmail.com